

زیارت و زائران مشهدالرضا علیه السلام

(آستان قدس رضوی در دوران قاجار)

www.ketab.ir

حسن امیرزاده گرو

امیرزاده گرو، حسن

زیارت و زائران مشهد الرضا علیه السلام (آستان قدس رضوی در دوران قاجار) / حسن امیرزاده گرو - مشهد: بنیاد

پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۳

ISBN 978-964-971-892-7

ص. ۲۳۲

قیما.

۱. علی بن موسی (ع)، امام هشتم ۱۵۳-۲۰۳ق. - آرامگاه - تاریخ. ۲. علی بن موسی (ع)، امام هشتم ۱۵۳-۲۰۳ق. - آرامگاه - زیارت. ۳. زیارت و زائران - ایران - مشهد. ۴. مشهد - تاریخ.

الف. بنیاد پژوهشهای اسلامی. ب. عنوان.

۳۳۰ / ۷۶۷۲

۳۶۴۵۰۱۰

BP ۳۶۴ / ۲ / الف ۸ ز ۹ ۱۳۹۳
کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

زیارت و زائران مشهد الرضا علیه السلام
(آستان قدس رضوی در دوران قاجار)

حسن امیرزاده گرو

ویراستار: میثم محتاجی

چاپ اول: ۱۳۹۳ / ۱۰۰۰ نسخه، وزیری / قیمت ۹۳۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۳۶۶-۹۱۷۳۵

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۳۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاه‌های کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۳۲۲۳۳۹۲۳، قم: ۳۷۷۳۳۰۲۹

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

۹	.....	سیاسگزاری
۱۱	.....	مقدمه
۱۵	.....	فصل اول پیدایش مشهد و زائران آن از آغاز تا دوره قاجار
۱۵	.....	موقعیت و جغرافیای تاریخی شهر مشهد
۱۸	.....	پیدایش مشهد در آثار پیشینیان
۲۱	.....	کلیاتی پیرامون زیارت مشهد و تشکیلات حرم رضوی
۲۱	.....	زیارت مشهد و جایگاه آن در متون دینی
۲۳	.....	اصطلاح «آستانه مقدسه»، تاریخچه بنای مرقد و ضریح مطهر
۲۵	.....	مراسم غبارروبی و جمع‌آوری نذورات
۲۷	.....	مشهد و زائران آن در دوران حکومت‌های محلی تا حمله مغول
۳۳	.....	مشهد و زائران آن در دوران ایلخانان و تیموریان
۳۷	.....	شاهان صفوی و رونق زیارت مشهد
۴۴	.....	مشهد و آستان مقدس در دوران نادرشاه
۴۷	.....	اوضاع سیاسی - اجتماعی خراسان و مشهد در دوران قاجار
۴۸	.....	طغیان سالار و حملات ترکمانان به مرزهای خراسان
۵۲	.....	مشروطیت و واقعه به توپ بستن حرم رضوی
۵۵	.....	اقدامات و میزان توجه شاهان قاجار به مسئله زیارت
۵۹	.....	متولیان دوره حکومت قاجار و اقدام‌های آن‌ها در امور زیارت
۶۳	.....	فصل دوم سفرهای زیارتی و موقوفات زوار مشهد
۶۳	.....	زیارت و عوامل تأثیرگذار بر گسترش سفرهای زیارتی
۶۶	.....	بازتاب زیارت زائران در سفرنامه‌های جهانگردان دوره قاجار

۷۳	وقف و پیشینه موقوفه‌های زواری .....
۷۶	موقوفه‌های زواری در دوران حکومت قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۳ ق.) .....
۸۵	عوامل تأثیرگذار بر کاهش زواری مشهد .....
۸۵	عوامل سیاسی - امنیتی .....
۸۸	امنیت راه‌ها و مسیرهای کاروانی .....
۹۰	عوامل طبیعی - اجتماعی .....

فصل سوم پراکندگی جغرافیایی زواری مشهد .....

۹۵	زائران آذربایجان، قفقاز و آسیای میانه .....
۹۵	زائران بادکوبه .....
۹۸	زواری ایروان، نخجوان و قره باغ .....
۹۹	زواری آسیای میانه و ترکستان .....
۱۰۱	زائران افغان و شبه قاره هند .....
۱۰۱	زائران اصفهان .....
۱۰۴	زواری شبه قاره هند .....
۱۰۸	زائران عرب .....
۱۰۹	اعراب عراق و بحرین .....
۱۱۲	اعراب جبل عامل .....
۱۱۴	اعراب مکی و مدنی .....
۱۱۵	زائران ایرانی .....

فصل چهارم سنخ‌شناسی جمعیتی زائران مشهد بر مبنای اسناد آستان قدس .....

۱۱۸	زائران پیاده .....
۱۲۲	زائران نومسلمان .....
۱۲۸	زائران غارت‌زده .....
۱۳۱	دراویش زائر .....
۱۳۲	دراویش نعمت‌اللهی .....
۱۳۳	دراویش بکتاشی .....
۱۳۶	زنان زائر .....
۱۴۱	زائران معلول و ناتوان جسمی .....
۱۴۳	زواری جذامی .....
۱۴۵	زائران شاغل در مراکز و امور مذهبی .....
۱۴۹	زواری طلبه علوم دینی .....

۱۵۰.....	سادات زائر
۱۵۲.....	زائران نظامی
۱۵۴.....	زائران ویژه و منتسب به رجال سرشناس
۱۵۹.....	زائران تجارت پیشه و اهل بازار
۱۶۱.....	زائران طبقات پایین و فرودست
۱۶۴.....	زائران ناذر (نذرکننده) و واقف
۱۶۷.....	زائران عبوری در مشهد
۱۶۹.....	زائران مدعی شفایافتگی
۱۷۱.....	تپه سلام و سنگ‌های زائر
۱۷۳.....	فصل پنجم مراکز اقامتی و ارائه خدمات رفاهی به زائران مشهد
۱۷۳.....	مراکز اقامتی و اسکان زوار
۱۷۶.....	پذیرایی زائران در مهمان‌سرای زواری
۱۸۱.....	پذیرش زائران بیمار در دارالشفاء
۱۸۵.....	سنت عریضه‌نگاری و پرداخت کمک مالی به زائران
۱۸۹.....	سخن پایانی
۱۹۳.....	منابع و مأخذ
۱۹۸.....	مقالات
۲۰۰.....	فرهنگ‌ها
۲۰۱.....	پیوست‌ها

مقدمه

عبادت و راز و نیاز با پروردگار که از نهاد آدمی برمی خیزد از آغاز زندگی بشر در روی زمین وجود داشته است. حتی در ابتدایی ترین ادیان هم، مکانی برای نیایش و راز و نیاز با معبود در نظر می گرفتند. موضوع اصلی گفتار حاضر به وجود آمدن مراکز عبادی چون مساجد، معابد، کلیساها و... در ادیان گوناگون برای گردهمایی پیروان این ادیان به منظور عبادت و راز و نیاز است. اماکن مقدسی چون بیت المقدس و کعبه از جمله اماکن عبادی و زیارتی مورد تقدس و احترام همه پیروان ادیان ابراهیمی بوده اند. پس از ظهور اسلام در جزیره العرب، گرچه مسجد به عنوان مکانی برای عبادت مسلمانان به وجود آمد، شهر مکه و خانه کعبه همچنان اصلی ترین مکان زیارتی مسلمانان به شمار می رفت و سالانه زائران زیادی رهسپار این شهر می شدند. حکم واجب بودن زیارت حج برای توانگران نیز در قرآن کریم تصریح شده است.

با گذشت زمان، مدفون شدن افرادی از خاندان پیامبر اسلام و پیشوایان برجسته دینی در گوشه و کنار سرزمین های اسلامی موجب شد تا دوستان آن ها برای زنده نگه داشتن یاد و خاطره ایشان بر گرداگرد مزارشان گرد آیند. این امر پیش درآمدی بود برای توجه به ساخت، توسعه و آبادانی این اماکن متبرکه که بعدها به مراکز عبادی و زیارتی مبدل شدند. گرچه حاکمان در دوره های گوناگون تاریخی در ابتدا با توسعه این مراکز مذهبی از در مخالفت وارد می شدند، هجوم انبوه زائران به این مراکز آن ها را ناچار به

پذیرش و عقب نشینی می‌کرد. قدرت یافتن حکومت‌ها و افرادی که خود از دوستان ارادان این مراکز زیارتی بودند، موجب شد که موقوفه‌ها و نذورات بیشتری با حمایت و تشویق آن‌ها برای ساخت و توسعه زیارتگاه‌ها فراهم آید و این باعث آبادانی هرچه بیشتر مراکز زیارتی شد.

مشهد مقدس یکی از این زیارتگاه‌های اسلامی است که در آغاز قرن سوم هجری با دفن پیکر علی بن موسی الرضا علیه السلام امام هشتم شیعیان امامیه در این نقطه پدید آمد. در این تحقیق بر آن هستیم تا ضمن پرداختن به تاریخچه پیدایش شهر مشهد و اماکن متبرکه و زائران آن از ابتدای شکل‌گیری، به شناسایی زائران و مسائل و مشکلات آنان در هنگام سفر به مشهد مقدس و اقدامات انجام شده در این راستا را در دوره حکومت قاجار بررسی کنیم.

تاکنون چنان‌که باید و شاید به مقوله زائران مراکز زیارتی و از جمله زائران مشهد توجه چندانی نشده است. در این موضوع به دلیل بی‌توجهی در گذشته، با کمبود منابع مواجه هستیم و تنها اسناد باقی مانده از گذشته می‌تواند یاری رسان ما باشد. در لابه‌لای برخی سفرنامه‌های داخلی و خارجی اشاره‌های کوتاهی به عده زائران مشهد و یا دشواری‌هایی که زوار مشهد در سفر به این شهر با آن روبه‌رو بودند، می‌توان یافت. در دوران اخیر هم به چاپ مقالاتی کوتاه راجع به آمار سالانه زائران مشهد و مسائل و مشکلات آن‌ها بسنده شده که از آن جمله، می‌توان به مقاله «آمارگیری از زوار مشهد» از آقای ابوالقاسم حسینیون اشاره کرد که در مجله مشکوة بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی در پاییز و زمستان سال ۱۳۶۵ به چاپ رسیده است. مقاله کوتاه دیگری از استاد رسول جعفریان با عنوان «شماری از زائران سنی امام رضا علیه السلام تا قرن ششم» نیز در ماهنامه زائر، وابسته به آستان قدس رضوی در فروردین سال ۱۳۷۸ به چاپ رسیده است. از آخرین کارهای تحقیقی در حوزه زیارت و زائران مشهد می‌توان به کتاب کوچک اما بسیار ارزنده و مفید آقای محسن رجبی قدسی از پژوهشگران بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی با عنوان «زیارت مهر» اشاره کرد که در سال ۱۳۹۰ به چاپ رسیده است. در این کتاب نیز

دیدگاه‌های اندیشمندان اهل تسنن در مورد زیارت مشهد علی بن موسی الرضا علیه السلام بررسی شده است. از دیدگاه جامعه‌شناسی نیز طرحی به نام «بررسی نیازهای فرهنگی زائران حرم مطهر حضرت رضا و نگرش آنان نسبت به عملکرد فرهنگی آستان قدس رضوی» توسط مرحوم احمد حامد مقدم رأفتی زیر نظر گروه پژوهش‌های اجتماعی و خراسان‌شناسی صورت پذیرفته است. این طرح هرچند به بررسی زائران در عصر کنونی پرداخته است، اما از لحاظ کلیت موضوع می‌تواند برای پژوهش‌های مربوط به زائران از دیدگاه تاریخی نیز مفید واقع شود.

زوار مشهد متشکل از توده‌های انبوه مردمی از مناطق گوناگون جغرافیایی و دارای خاستگاه‌های طبقاتی متفاوتی هستند و در طی اقامت در این شهر با دشواری‌هایی روبه‌رو می‌شوند. به همان نسبت که زوار مشهد دارای ترکیب جمعیتی ناهمگونی بوده‌اند، جمعیت مهاجر ساکن شده در این شهر نیز ناهمگون هستند. به جرئت می‌توان گفت که مشهد دارای بالاترین تنوع قومیتی و ملیتی در ایران است و اگر از این نظر به مشهد بنگریم شهری مذهبی، ملی و حتی فراملی را می‌بینیم که شاید لقب «موزه مردم‌شناسی ایران» نیز برای آن سخنی به‌گراف نباشد. حمایت از آثار و پژوهش‌هایی در حوزه زیارت و زائران مشهد، می‌تواند زمینه شکل‌گیری تاریخ مدونی را جمع به زائرشناسی و گردشگر مذهبی فراهم سازد. نیاز به نیروی انسانی کارآمد در این حوزه، لزوم ایجاد و توسعه رشته‌های دانشگاهی مرتبط، برای پرورش نیروی کار را ضروری می‌سازد. افزون بر این، شناخت این زائران می‌تواند به مدیران شاغل در حوزه خدمات شهری، به منظور ارائه خدمات بهتر و سازمان‌دهی زائران در درون تشکیلات حرم رضوی کمک شایانی کند تا در برنامه‌ریزی‌های دراز مدت، پیش‌بینی‌های لازم را در نظر گیرند.